

Review Article / Derleme Makale

The Importance and Use of Spirituality in Family Counseling

Aile Danışmanlığında Tinselliğin Önemi ve Kullanımı

Fulya Akgül Gök^{*1}

ABSTRACT

The importance of spirituality and the use of spirituality in family counseling is discussed in this study. Spirituality is a field that exists in every individual. Elements such as culture, individual's temperament, society and family values, beliefs, life style affect the spiritual field of the individual. Spirituality is a protective factor and a coping tool that increases the individual's optimism, hope, and endurance. Spirituality, often paired with religion, is a broader and more comprehensive concept that includes religion. Recognizing and discovering the spiritual field also enables the individual to become aware of his own self and life. Considering that spirituality affects the social and family relationships of the individual, it is very important to use spirituality in the family counseling process. In the counseling process, it is considered as a factor that strengthens the counseling process to help raise awareness of the family members about the spiritual field and to evaluate the reflection of the spiritual field on the family relations.

Key words: Spirituality, family, counseling process

ÖZET

Bu çalışmada tinselliğin ve aile danışmanlığında tinselliğin kullanımının önemi ele alınmaktadır. Tinsellik, her bireyde var olan bir alandır. Bireyin tinsel alanına, kültür, bireyin mizacı, toplum ve aile değerleri, inançları, yaşayış biçimi gibi unsurlar etki etmektedir. Tinsellik, bireyin iyimserliğini, umudunu ve dayanıklılığını artıran koruyucu bir faktör ve bir baş etme aracıdır. Çoğunlukla din ile eşleştirilen tinsellik, dini de içerisine alan daha geniş ve kapsamlı bir kavramdır. Tinsel alanın farkına varma ve bu alanı keşfetme, aynı zamanda bireyin kendi benliğinin ve yaşamın farkına varmasını sağlamaktadır. Tinselliğin, bireyin sosyal ve aile ilişkilerini etkilediği düşünüldüğünde aile danışmanlığı sürecinde tinselliğin kullanılması oldukça önemlidir. Danışmanlık sürecinde aile üyelerinin tinsel alan ile ilgili farkındalığının artmasına yardım etmek ve tinsel alanın aile ilişkilerine yansımaları değerlendirmek danışmanlık sürecini güçlendiren bir unsur olarak düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: Tinsellik, aile, danışmanlık süreci

Received / Geliş tarihi: 12.06.2020, **Accepted / Kabul tarihi:** 18.08.2020

¹ Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü, Ankara –TÜRKİYE.

***Address for Correspondence / Yazışma Adresi:** Fulya Akgül Gök, Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü, Tepebaşı, Fatih Cd. No:197/A, PK:06290 Keçiören/ Ankara –TÜRKİYE.

E-mail: fullyagok@gmail.com

Akgül Gök F. Aile Danışmanlığında Tinselliğin Önemi ve Kullanımı. TJFMPC,2020;14(4):686-694.

DOI: 10.21763/tjfmpe.751910

GİRİŞ

Aile danışmanlığında tinselliğin kullanımına ilişkin yurt içi literatürde neredeyse hiç çalışma yer almamasına rağmen; yurt dışı literatürde tinselliğin kullanımının aile danışmanlığı sürecindeki önemine yer veren çalışmalar bulunmaktadır^{1,2,3,4,5}

Tinsellik, bireyin yaşamında önemli bir rol oynamaktadır⁶. Danışmanlar, danışanların tinsel alanlarının, inançlarının değişim için nasıl bir kaynak oluşturduğunu keşfetme sorumluluğuna sahiptir^{7,8}. Danışmanların bunu yapabilmesi için tinsellik ile ilgili bilgi sahibi olması ve kendi tinsel alanını fark etmesi gerekmektedir. Tinsel alan her bireyde bulunan ancak çoğunlukla fark edilmeyen bir alandır. Bireyin kendi benliğine, yaşama, yaşamdaki olaylara ilişkin sorgulamaları, anlamlandırmaları; yaşamdaki amaçları, inanç ve değer sistemleri tinsel alanın bir parçasını oluşturmaktadır. Bu anlamda bireyin tinsel alanı, yaşamını yönlendiren, ilişkilerini ve aile sistemini etkileyen önemli bir alan olarak nitelendirilebilir. Tinsellik alanında çalışma yapan bazı yazarlar, tinselliğin aile danışmanlığı sürecine entegre edilmesinin önemine vurgu yapmıştır^{9,7}.

Bu derleme çalışmasında öncelikle tinsellik kavramıyla ilgili bilgilere yer verilmiştir. Sonrasında aile danışmanlığı sürecinde tinselliğin kullanımının önemine ve tinsel değerlendirmeye vurgu yapılmıştır.

Tinsellik Kavramı

Bireylerin içsel alanında yaşamını ve kendisini sorgulaması aynı zamanda tinsel alanına yaptığı bir yolculuk olarak düşünülebilmektedir. Ayrıca bireyler inançları, herhangi bir “şeye” olan bağlılıkları ve atfettikleri kutsiyet ile yaşadığı zorluklarla mücadele edebilmektedir.

Tinsellik danışmanlık sürecinde en çok göz ardı edilen alanlardan biridir. Tinsellik bireyin dünyayla ve kendisiyle olan bağlantıları, kabul ve idealizm duygusu, transandantal ve kutsalın takdiri, yaşamda bir anlam ve amaç duygusu, bilinçlilik ve iyilik halinin en yüksek seviyesi gibi amaçların gerçekleştirilmesi yönünde insan gelişiminin önemli bir sürecidir. Bu tanımlamaya göre her bireyin tinsel bir yönü vardır. Tinsellik, bireyin gizli kalmış yönünü keşfetmeyi de kapsamaktadır. Tinsel gelişimin bir diğer yönü, ruhun derinliklerine, karanlığa ve gölgeye doğru bir yolculuğu da içermektedir¹⁰.

Tinsellik, Latince kökenli bir kelimedir ve spiritus, spirit (ruh) kelimelerinden türemiştir¹¹. Ruh (spirit, spiritus) insanları harekete geçiren, güdüleyen hayati bir güçtür. Bu güç bireyin

hayatını, sağlığını, davranışını ve ilişkilerini etkilemektedir¹².

Tinsellik iyileşme, baş etme, dayanıklılık ve iyilik halinde oldukça etkilidir. Özellikle 20. yy sonlarına doğru terapötik değişim, insanın potansiyeli, kişisel büyüme ve iyilik hali gibi konularda sıklıkla adı geçmeye başlamıştır¹⁴. Tinsellik ve din gündelik yaşamla ilişkili ve önemli bir alandır. Her ne kadar tinsellik ve din birbiriyle ilişkili kavramlar olsa da birbirinden farklıdır¹⁵. Çünkü bir insan herhangi bir dini inanca sahip olmasa ve dini pratiği yerine getirmese de her kişinin tinsel alanı mevcuttur¹⁶. Yani tinsellik hem inananları hem de inanmayanları kapsayan bir kavramdır. Anderson ve Worthen tinselliğin bireyin daha kişisel ve öznel bir deneyimine atıfta bulunduğunu; oysa dinin grup etkileşimlerine, ritüellere atıfta bulunduğunu belirtmiştir¹⁷. Martens ise tinsel ve dini meselelerin her bir yapıyı tanımlarken bazı örtüşmeler sergilemesine rağmen, tinsellik kavramının dinden önemli ölçüde farklı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca tinselliğin, her bireyin kendi değerlerini ve inançlarını yansıtan iç dünyasına atıfta bulunduğunu öne sürmüştür¹⁸.

Çoğu kültürde tinsellik ve din önemli rol oynamaktadır. Bazı bireyler için kültürel ve dini inançlar iç içedir ve günlük yaşam rutinini, davranışları ve düşünceleri etkilemektedir¹⁹. Bazı danışanlar ve danışmanlar tinselliği, kişinin davranışlarının, kendilik algısının, kişisel kimliklerinin, kişiliklerinin, dünya görüşünün ve inançlarının bir parçası olarak tanımlamaktadır¹⁴.

Tinsellik, bireyin ruh sağlığıyla, yaşamdaki işlevselliğiyle ve yaşam kalitesiyle ilişkilidir. Araştırmacılar tinsellikle, ruh sağlığı, psikolojik iyilik hali ve fiziksel sağlık arasında ilişki olduğunu belirtmiştir^{20,21}. Ayrıca tinsel uygulamalar, stres, madde kullanımı, depresyon, intihar, travma, kayıp, üzüntü, hastalık ve kronik acıyı azaltmada pozitif etkiye sahiptir²⁰. Danışanlar, enerji çalışmaları, sanat, müzik, çeşitli ritüeller, tinsel okumalar, meditasyon ve dua gibi geleneksel ya da geleneksel olmayan çeşitli pratiklerle fiziksel ve ruhsal problemlerle baş edebilmekte ve kişisel değişimi sağlayabilmektedir¹⁴.

Bireyin tinsel alanını keşfetmesi, kendi benliğini ve özünü daha iyi tanımasını sağlamaktadır. Dolayısıyla danışmanlık sürecinde tinselliğin kullanımı, danışanın kendisine ve sorunlarına ilişkin farkındalığını da artırmaktadır.

Danışmanlık Süreci

Danışmanlık, bireyin ve ailelerin yaşadığı çeşitli sorunlar bağlamında profesyonel bir meslek

elemanından aldığı hizmet olarak tanımlanabilir. Danışmanlık sürecinde ailelerin yaşadığı birtakım sorunların çözümüne yönelik çalışmalar yapılmakta ve profesyonel bir destekle aile üyelerinin farkındalık sağlaması amaçlanmaktadır.

Danışmanlık, sağlık, ilişki, bireysel büyüme, kariyer gelişimi, ruh sağlığı ve psikolojik hastalık gibi konuları kapsamaktadır. Danışmanlık süreci, bilişsel, duyuşsal, somatik, tinsel, gelişimsel, davranışsal, öğrenme ve sistemik ilkelere başvurulmasıyla karakterize edilmektedir. Danışmanlar, farklı teorik yönelimlere bağlı kalabilir ya da kariyer danışmanlığı, yas, çocuk, aile, gençlik, evlilik, krize müdahale, stres, travma, ruh sağlığı, yeme bozuklukları ve bağımlılık gibi spesifik alanlarda uzmanlaşabilirler²².

Danışmanlık kültürler arası deneyim olarak tanımlanabilir çünkü her birey farklı bir deneyime, kültüre, dine ya da tinsel inançlara, yaşam deneyimlerine ve dünya görüşüne sahiptir¹⁹. Danışmanlık süreci kültürel yetkinliği de içinde barındıran bir süreçtir. Sue ve Sue, danışmanlık sürecinde danışmanın kendi varsayımlarına, değerlerine ve ön yargılarına ilişkin farkındalığının, kültürel olarak farklı olan danışanların dünya görüşüne ilişkin bilginin ve anlayışın, farklılaşan toplum yapısına göre uygun müdahale ve teknikleri geliştirme becerisine sahip olmanın son derece önemli olduğunu belirtmektedirler¹⁹.

Danışmanlık sürecinde danışman ve danışan arasındaki olumlu ilişki, sürecin gidişatını da olumlu yönde etkileyebilmektedir. Bazı yazarlar danışman ve danışan arasındaki bu ilişkinin, danışanın yeni davranışları denemesi, karar vermesi, bakış açısı kazanması, risk alması, alternatifleri düşünmesi, hissetmesi ve yansıtması için danışana güvenli bir alan sağladığını belirtmiştir. Danışman ve danışan arasındaki böyle bir ilişki, danışanın iyileşme kapasitesine ve motivasyonuna odaklanan, destekleyici, teşvik edici bir kaynaktır. Dolayısıyla terapötik ilişkinin özellikleri, danışmanın danışanı kabulünü, sıcaklığını ve ilgisini içermelidir²³.

Bireylerin ve ailelerin, yaşadığı sorunlara ilişkin olarak nitelikli bir danışmanlık sürecinden geçmeleri, yaşadığı zorluklarla baş etmelerini kolaylaştırmakta ve belli birtakım konularda farkındalık kazanmalarına yardımcı olmaktadır.

Terapötik İlişki

Danışmanlık sürecinde danışman ve danışan arasındaki terapötik ilişki aile danışmanlığı açısından ele alınması gereken önemli konulardan bir tanesidir. Young ve arkadaşları, teorik olarak iyi desteklenmiş bir terapötik ilişkinin danışmanlığın

kalbi olduğunu belirtmişlerdir²⁴. Terapötik ilişkide danışman ve danışan arasında güven ilişkisi kurmak oldukça önemlidir. Bu anlamda danışmanın danışanı kültürel geçmişi, inançları ve değerleri ile tam anlamıyla kabul etmesi; içten ve samimi olması gerekmektedir. Danışmanın danışanı anlayabilmesi ve kabul edebilmesi için kendi tinsel alanının farkında olması son derece önemlidir. Gockel, kendi tinsel alanının farkına varmış danışmanların, danışanın tinsel alanına daha duyarlı olabileceğini belirtmiştir¹⁴. Danışmanın tinsel gelişimi, danışanla tinsel alan hakkında konuşulduğunda danışanla kurulan ilişkinin niteliğini de artırmaktadır. Bu bağlamda danışman-danışan arasındaki güven ve anlayış artarak, danışmanın ön yargısı da engellenmektedir. Dolayısıyla tinsel alana ilişkin farkındalığın, danışanın öz farkındalığını artırdığı, danışmanlık sürecinde uyumu sağladığı ve terapötik ilişkiyi sağlamlaştırdığı söylenebilmektedir.

Danışmanlık süreci, danışman sürece hazır olduğunda ve danışanla uyum içinde olduğunda derin bir kişisel ilişkiye dönüşmektedir²⁵. Danışmanın, danışanın sürece getirdiği her şeyle ilgili öğrenme isteği, danışana karşı açıklığı, danışana saygı duyması ve danışanı anlamaya istekli olduğunu göstermesi oldukça önemlidir²⁶. Güven yaratan uygun terapötik bir ortam sağlandığında, danışanlar da kendilerini dürüst, açık ve istekli şekilde ifade edebilmektedir¹⁴. Bunlar dışında terapötik ilişkinin gelişimi, danışmanın bazı terapötik teknikleri kullanmasıyla da ilişkilidir. Bunlar temel birtakım danışmanlık becerilerini, empatiyi, uyumu ve koşulsuz olumlu kabulü içermektedir²⁴. Bunlara ek olarak danışmanlık sürecinde danışmanın öz farkındalığı, duyarlılığı ve alçak gönüllüğü de son derece önemlidir²⁵.

Danışmanlık sürecinin temel amaçları arasında bireyin veya ailenin sorunlarına ilişkin farkındalığın artırılması, sorun alanlarının tespit edilmesi ve çözüme kavuşturulması yer almaktadır. Oldukça ciddi ve karmaşık bir süreç olan danışmanlık sürecinin etkili bir şekilde ilerleyebilmesi danışman ve danışan arasındaki ilişkinin niteliği ile de ilgilidir. Bu anlamda danışmanın bilgi temelini ve danışmanlık becerilerinin güçlü olması oldukça önemlidir. Biraz daha detaylandırmak gerekirse, danışmanın iletişim becerileri, kendi benliğine ilişkin güçlü bir farkındalığının olması, kendi kültürünün, değerlerinin ve tüm bunların danışmanlık süreci üzerindeki etkilerinin farkında olması ve benzer şekilde danışanın kültürüne, değerlerine de duyarlı olması gerekmektedir. Bireyin tinsel alanının tüm bu unsurlar tarafından şekillendiği düşünüldüğünde danışmanın tinsel alanını keşfetmesi ve aynı zamanda danışanın tinsel alanına ilişkin de

değerlendirmeler yapması, danışmanlık sürecinin etkililiği açısından son derece önemlidir. Dolayısıyla danışmanlık sürecinde tinselliğin kullanılması, danışana ve danışanın yaşamına ilişkin daha derin bir anlayış oluşturmaya yardım etmektedir.

Danışmanlık Sürecinde Tinselliğin Kullanımı

Çoğu literatür tinselliği, aile gelenekleri, ritüeller, felsefe ve dinden kaynaklanan çeşitli tanımlamaları ve düşünceleri içeren öznel ve karmaşık bir alan olarak tanımlamıştır^{27,28,29}. Tarihsel olarak, “insan yaşamının öznel, ölçülemez, gizemli yönleri çoğu zaman göz ardı edilmiştir”²⁹. Sonuç olarak tinsellik oldukça yakın zamana kadar terapötik ortama sokulmamıştır. Sonunda birçok teorisyen, tinselliğin bireye faydalı bir kavram olduğu inancını kabul etmeye başlamış ve bunu terapistler izlemiştir²⁸. Myers ve Williard, tinselliği, insani büyüme ve gelişmenin diğer birçok yönüyle bağlantılı olan doğal bir gelişimsel süreç olarak tanımlayarak bu görüşü desteklemişlerdir²⁸. Tinsellik danışanın yaşamında oldukça önemlidir ve danışmanlar danışanın tinsel inançlarının nasıl bir değişim kaynağı olduğunu keşfetme sorumluluğuna sahiptirler. Danışanların terapi süreciyle tinselliği bütünleştirmeleri oldukça önemlidir^{9,7,8}.

Tinsellik iyilik halinin artırılmasında ve iyileşmede önemli bir role sahiptir. Danışmanlık sürecinde de oldukça etkilidir. Tinsellik, danışmanlık sürecinin önemli bileşenlerini oluşturur çünkü umut, dayanıklılık, kabul, bağışlama ve yaratıcılık ile ilişkilidir. Bu alan, terapötik ilişkide hem danışana hem de danışmana yardımcı olmakta ve yol göstermektedir. Danışman danışanı anlayabilmek için yaşamı hakkında sorular sorar ve keşif yapar. Bu noktada danışanın tinsel alanı hakkında bilgi edinmesi son derece önemlidir²².

Tinselliğin danışanın iyimserliğini, umudunu ve dayanıklılığını artıran koruyucu bir faktör olduğu düşünülmektedir¹⁴. Tinsellik, bireyin karşılaştığı zorlukların üstesinden gelmesinde travma ve stresle başa çıkmasında bireye yardımcı olmaktadır. Ayrıca tinsellik, çoğu kişinin yaşamında büyük bir anlam, güvenlik, güç ve huzur kaynağıdır¹³.

Yüzyıllardır birçok psikoloji teorisi, bütüncül bir sağlık ve iyilik hali görüşünü benimsemiştir. Wilber, iyilik hali ve sağlığın, fiziksel, ruhsal, duyuşsal ve tinsel alanların bütüncüllüğüne dikkat çekmiştir³⁰. Çünkü travma, acı, kayıp, umutsuzluk ve krizler psikolojik, fiziksel, sosyal ve tinsel olarak bireyi etkilemektedir²⁶.

Daha önce de belirtildiği gibi tinsel alan, bireyin yaşamında önemli bir yere sahiptir ve bireyin kendisini tanımasını, bir nevi yaşamını “fark etmesini” sağlamaktadır. Danışmanlık sürecinde tinselliğin kullanılması, danışanın kendisine ve yaşamına ilişkin bir içgörü kazanmasını, sorunlarının çözümünde tinsel baş etme kaynaklarından yararlanmasını sağlamaktadır. Bu anlamda danışmanlık sürecinde danışanın kültürel geçmesine, değerlerine, inançlarına ve yaşamına ilişkin bilgilerin elde edilmesi, danışmanın tüm bu yönleriyle danışanı kabul etmesi ve süreçte bu bilgilerden danışanın yararına olacak şekilde faydalanması oldukça önemlidir.

Bir bireyin dünya görüşü, toplumdan, kültürden, dinden, ırktan, etnisiteden, aileden, sosyo-ekonomik statüden etkilenmekte ve bu bağlamda davranışlar, inançlar, düşünceler, değerler tutumlar oluşmaktadır. Birey, kendisini diğerlerini ve dış dünyayı dünya görüşü ile anlamlı kılmaktadır. Bu doğrultuda tinsellik, psiko-sosyal işlevselliği büyük oranda etkilemektedir²⁴. Dolayısıyla danışmanlar, danışanın dinine, tinsel alanına, kültürel inançlarına, pratiklerine, geleneklerine saygılı ve duyarlı olmalıdır.

Aile danışmanlığı ile ilgili literatürde, klinik çalışmalarda tinselliğin yer alması gerektiğine ilişkin önemli argümanlar yer almaktadır. Tinsellik danışmanlık sürecinin yönünü belirlemektedir çünkü insan yaşamı üzerinde oldukça önemli etkilere sahiptir³. İnsanlar yaşam olaylarını ve yaşamlarındaki zorlukları anlamlandırmak için tinsel inanç sistemlerini sıklıkla kullanmaktadırlar⁸. Ailelere yardım etme odağında tinsellik ve danışmanlık, danışanın yaşamına rehberlik eden inanç ve değerleri biçimlendirmektedir. Aynı zamanda tinsellik danışanın kültürel birikiminin önemli bir yönünü de temsil etmektedir⁸. Aile sistemi de aile üyelerinin tinsel alanından etkilenmektedir. Bu anlamda ailenin ve aile üyelerinin işlevselliğini de etkilemektedir¹. Bu bağlamda danışmanlık sürecinde, danışanların tinsel alanına yönelmesinin ve tinsel alanını fark etmesinin sağlanması sürecin etkililiğini de arttırabilmektedir.

Danışmanlık sürecinde tinselliğin kullanılabilmesi için danışanın kendi tinsel alanının farkında olması gerekmektedir. Tinsellik kavramıyla ilgili bilgi sahibi olmayan ve kendi tinsel yolculuğuna çıkmamış olan danışanın, danışmanlık sürecinde tinselliğe vurgu yapması beklenemez. Haug, terapi sürecinde danışmanın kendi tinselliğinin farkında olmasının oldukça önemli olduğunu, bunun danışan-danışman arasındaki ilişkiyi de etkileyeceğini belirtmiştir⁹. Ayrıca terapistin tinsel konulara karşı olan hassasiyeti ve kabul düzeyi, danışanın terapiye

kendi tinsel alanını açığa vurup vurmayacağını da belirlemektedir. Myers ve Willard, tinselliği ele alırken danışanın endişelerini hafifletmeye yardımcı olmak için, danışmanların tinsellik ile ilgili kavramlar, teoriler, tinsel sağlık modelleri ve terapötik müdahalelerin uygulanması hakkında bilgi sahibi olmalarının son derece önemli olduğunu belirtmişlerdir²⁸. Anderson ve Worthen de danışmanın, kendi manevi değerlerinin ve inançlarının farkında olarak, danışmanlık sürecinde danışanları daha verimli ve etkili bir şekilde yönlendirebileceğini belirtmişlerdir¹⁷.

Tinselliğin danışmanlık sürecinde kullanılabilmesi için önemli olan unsurlardan biri de danışmanın tinselliğe özgü bir dil kullanmasıdır. Griffith ve Griffith, danışmanın tinselliğe özgü dili kullanmasıyla danışanların tinsel alanına yönelebileceğini ve bu şekilde danışanlarla ilgili birtakım ipuçları da elde edebileceğini ifade etmişlerdir³¹. Bunun dışında danışmanların, tinselliğin aile yapısını nasıl etkilediğinin de farkında olması gerekmektedir. Tinsellik konularını ele almak, tinsellik ve din konusunda farklı görüşlere sahip aile üyeleriyle çalışırken daha da karmaşıklaşabilmektedir. Bu nedenle danışmanların, tinselliğin danışma ortamına dahil edilmesi için bu konuların etkili ve verimli bir şekilde nasıl ele alınacağını farkında olması gerekmektedir³².

Danışmanlık sürecinde tinselliğin kullanımı yaygın bir şekilde görülmemektedir³³. Bu anlamda danışmanların tinsellik alanı ve danışmanlık sürecinde tinselliğin nasıl kullanılacağına ilişkin derin bir bilgiye sahip olması gerekmektedir. Bu anlamda her bir aile üyesi için tinselliğin ne anlam ifade ettiğinin öğrenilmesi oldukça önemlidir. Başka bir deyişle danışmanlık sürecinde tinsellik konularına değinilirken, her bir aile üyesinin tinselliği nasıl tanımladığı danışman tarafından dikkate alınmalıdır³². Çünkü tinsellik aynı zamanda danışanın kültürel bağlamının bir parçasıdır. Dolayısıyla danışmanın, aile içinde farklılaşan değerlerin, inançların ve bakış açılarının ailede nasıl bir anlaşmazlık veya çatışma yaratabileceğini değerlendirmesi gerekmektedir.

Aile Danışmanlığında Tinsel Değerlendirme

Aileler ve çiftler tinsel ve dini inançlar tarafından şekillenebilmektedirler. Aile değerleri bu değerlerden büyük ölçüde etkilenmektedir. Bu inançlar farklı düzeylerde davranışı ve bilişsel süreçleri etkileyebilir². Haug tinselliğin bilişsel, duyuşsal, davranışsal ve gelişimsel boyutlarla ilişkili olduğunu belirtmiştir^{9,35}. Bu anlamda bilişsel boyut, şimdiki veya geçmiş zamanla ilgili kişisel düşünceleri veya varsayımları içerir.

Duyuşsal boyut, bakım, değer verme, sevilme, güvende ve umutlu hissetme gibi duyguları içerir. Davranışsal boyut, ilişkilerde davranışı yönlendiren ve bireylere yol gösteren ahlaki bir çerçeve sağlar. Gelişimsel boyut ise bireyin yaşam deneyimleriyle büyüyerek ve olgunlaşarak biçimlenen tinsel inançlarını kapsamaktadır.

Danışanlar geleneklerine ve dini inanışlarına saygı duyulmasını isterler. Bununla birlikte bu geleneklerin ve inanışların bir sonucu olarak bu değerlerin aileye nasıl yansıtıldığını danışmanlar keşfetmelidir. Bu gelenekler ve inanışlar bazı aile üyelerine zarar verebilir ve bireylerin insan hakkını ihlal edebilir (şiddet tehdidi, toplumsal cinsiyet rolleri, sosyal tecrit tehdidi, tıbbi bakımı yasaklama gibi)⁹. Danışmanlık sürecinde tüm bu unsurların değerlendirilmesi gerekmektedir.

Tinsellik, bazı insanlar için bir baş etme mekanizmasıdır ve iyileşme aracıdır⁶. Ancak kimi zaman bireyler bunun farkında bile değildiler. Aile ilişkileri açısından ele alındığında da ilişkileri düzenleyici bir işlev görebilir.

Danışmanlık sürecinde tinsel konuları ele almak, her bir üyenin tinsel konularda farklı görüşlere sahip olduğu ailelerle çalışırken daha da karmaşık hale gelebilir. Bu nedenle danışmanın tinsellik ile ilgili konuları nasıl ele alacağını bilmesi gerekmektedir. Bu nedenle, çiftler arasında veya bir aile yapısı içinde tinsellik konularına değinirken, her aile üyesinin tinselliği nasıl tanımladığı danışman tarafından dikkate alınmalıdır³².

Değerlendirmenin amacı müracaatçının güçlü yönlerini, kaynaklarını belirlemek, danışmanlık sürecinin önündeki engelleri belirlemek, danışanlarla ilgili ayrıntılı bilgileri toplamak ve bir plan geliştirmektir^{34,26}. Danışanlara ilişkin bilgi toplamak formal ve informal olarak gerçekleştirilebilir³⁴. İnfomel olarak danışman danışana sorular sorarak, danışanın davranışlarını gözlemleyerek, danışanın sözel ve sözel olmayan ifadelerine dikkat çekerek gerçekleştirilir. Genel olarak danışman, danışanın hayatının çeşitli boyutlarıyla ilgili bilgileri bir araya getirir. Örneğin, danışanın ailesi, yaşam durumu, sosyal destek ağları, ekonomik durumu, dini inançları, eğitimi, çalışma durumu, boş zaman aktiviteleri, sağlık durumu gibi³⁴. Çünkü danışanların dünya görüşü, inançları, değerleri, deneyimleri, sağlık, gelişim, iyilik hali ve baş etme üzerinde oldukça etkilidir. Bununla birlikte danışanın farklılıklarını anlamak da son derece önemlidir²⁶.

Ailenin değerlendirilmesi sürecinde, tinsel değerlerin aile tarihini keşfetmek ve bunun için tinsel bir genogram oluşturmak gerekmektedir.

Bununla birlikte tinsellik ile ilişkili fikirlerin aile içindeki her bir durumu nasıl etkilediğinin de belirlenmesi oldukça önemlidir⁹. Bu bağlamda danışmanın temel danışmanlık becerilerine vurgu yapmak gerekmektedir. Young'a göre temel danışmanlık becerileri, aktif dinlemeyi, gözlem becerisini, yansıtmayı, soru sormayı, özetlemeyi, yeniden ifade etmeyi, araştırmayı, sessizliğin kullanımını içermektedir²⁴. Ayrıca danışanın sözel ve sözel olmayan ifadelerini dikkate almak ve danışanın deneyimlerini derinlemesine bir şekilde anlamak da son derece önemlidir.

Pargament, danışmanlık sürecinde değerlendirmenin örtük ve açık bir şekilde yapılabileceğini belirtir. Danışman, görüşme sürecinde tinsel alana işaret eden danışanın konuşması, baş etme deneyimleri, duyguları, inançları ve kaynakları hakkındaki ipuçlarını toplar. Danışanın kişisel, kültürel ve aile geçmişini anlamada tüm bunlar danışmana yardımcı olabilir. Açık bir şekilde değerlendirmede ise danışman ölçme araçları kullanabilir. Bunun dışında dini inançlarını, tanrı inancını, değerlerini, baş etme biçimlerini, pratiklerini sorgulayabilir. Aile birliği, dini sistemlerden ve tinsellikten etkilendiği için değerlendirme sürecinde bu alanlara ilişkin değerlendirmeler yapmak oldukça anlamlıdır¹.

Tinselliği ele alırken, danışan-danışman endişelerini hafifletmek için, danışmanların tinsellik ile ilgili kavramları, teorileri, tinsel sağlık modelleri hakkında bilgi sahibi olması gerekmektedir²⁸.

Coffey, değerlendirme sürecinde danışana tinsellik ile bağlantılı şu soruları sormanın önemli olduğunu belirtmiştir: Buraya gelmeden önce problemi farklı açıdan görmeyi nasıl başardınız? Birlikte yaptığımız çalışma boyunca size ne umut verdi?³⁶ Sonuç olarak tinsel değerlendirme danışmanın, güçlü bir bilgi, beceri ve değer temelinde danışanların tinsel alanını keşfetmesine ve tinsel alanın danışanların aile ilişkileri üzerindeki etkisini belirlemesine yardımcı olmaktadır.

Terapötik Atmosferde Tinsellik

Terapötik ortamda danışanların tinsel alanına vurgu yapılması önemlidir. Danışan bunu hissederse kişisel konularını daha rahat bir şekilde danışmana açabilecektir. Terapötik ortamın, ailenin tinsel değerleri hakkındaki duygu ve düşüncelerini özgür bir şekilde ifade etmesine olanak sağlaması gerekmektedir². Eğer danışan, danışmanlık sürecinde kendisini rahatsız hissederse bu durum terapötik sürece zarar verebilmektedir. Bu anlamda danışmanın danışanla olan ilişkisi başarılı bir terapi sürecini de etkilemektedir⁹.

Danışmanlık sürecinde, danışanın danışmanlık sürecine getirdiği her şey göz önünde bulundurulmalıdır. Örneğin, danışanın güçleri, motivasyonları, inançları, deneyimleri, değerleri, kişisel sorumlulukları, becerileri, terapiye yönelik tutumları, kaynakları ve sosyal destekleri. Bunların yanı sıra danışmanlık sürecinde önemli olan unsurlar terapötik kazanç, danışman ve danışan arasındaki etkileşimdir².

Danışmanlık sürecinde danışman, danışanın hikayesini anlatması için danışanı teşvik etmelidir. Böylelikle danışman, danışanın kişisel konularını ve sorunlarını daha iyi bir şekilde anlayabilir. Danışanın tinsel alanının keşfedilmesine yönelik danışana birtakım sorular yönlendirilebilir²:

- Tinsel alanınız hayatınızı nasıl etkilemektedir?
- Tinsellik sizin için ne ifade ediyor?
- Tinselliği nasıl tanımlıyorsunuz?

Tinsel alan içerisinde yer alan din de danışanların yaşamını önemli ölçüde etkileyebilmektedir. Bu bağlamda danışanın kutsalliyet atfettiği din veya Tanrı hakkında da danışana şu şekilde sorular sorulabilir²:

- Tanrı hakkındaki en eski hafızanız nedir?
- Dindar bir ailede büyüdünüz mü? Eğer öyleyse, nasıldı?
- Ailenizin dini görüşleri ve inançları nelerdir?
- Çocukken/gençken Tanrı'yı nasıl tarif ederdiniz?
- Bugün Tanrı'yı nasıl tarif edersiniz?
- Çocuk/ergen olarak inancınız nasıldı?
- Çocukken/gençken maneviyatınızı en çok ne etkiledi?
- Çocuk/genç olarak manevi hayatınız nasıldı?
- En kötü ruhsal veya dini deneyiminiz neydi?
- En iyi manevi veya dini deneyiminiz neydi?
- Çocuk/ergen olarak maneviyatınızla nasıl bağlantı kurduğunuzu açıklar mısınız?
- İhtiyaç duyduğunuz zamanlarda, Tanrı'da rahatlık veya anlayışınızın daha yüksek bir gücünü bulabiliyor musunuz?
- Dua ederken rahatlık buluyor musunuz?
- Maneviyat veya din tanımınız nedir?

Danışmanın, danışana soracağı bu soruları kendisine de sorması gerekmektedir. Eğer danışman, tinsel alanının danışmanlık sürecindeki gücüne inanmazsa danışanla terapötik ilişki kurma anlamında sorunlar yaşanabilecektir.

Aile ile çalışan ve aileye yönelik müdahalelerde bulunan bazı meslek grupları vardır. Bu meslekler arasında sosyal hizmet ve aile hekimliği de yer almaktadır. Bir sonraki bölümde aile danışmanlığı, tinsellik ve sosyal hizmet ile aile danışmanlığı, tinsellik ve aile hekimliği arasındaki bağlantıya yer verilmiştir.

Aile Danışmanlığı ve Sosyal Hizmet

Sosyal hizmet, mikro, mezzo ve makro düzeyde uygulamalar yapan, bu bağlamda birey, aile, grup ve toplum ile çalışan bir meslektir. Sosyal hizmetin çalışma alanlarından biri de ailedir. Aile danışmanlığı, sosyal hizmet alanında aile hizmetleri olarak tanımlanmaktadır.

George ve Ukpond'a göre danışmanlık bireyin hayatının her aşamasında gelişimsel, önleyici ve iyileştirici bir işleve sahiptir. Aile toplumun kalbidir. Bu yüzden iyi bir şekilde anlaşılması ve ihtiyaçlarının karşılanması gerekmektedir. Ailede yaşanan krizler, toplumun temellerini ve değerlerini de olumsuz yönde etkileyebilmektedir³⁷. Sürekli gelişim ve değişim gösterme potansiyeline sahip olan aile, kimi zaman çevresel ve kişisel faktörlerden olumsuz bir şekilde etkilenir. Bu bağlamda ailenin ve aile üyelerinin sorunlarının bütüncül bir şekilde değerlendirilmesi ve aileye uygun müdahalenin gerçekleştirilmesi sosyal hizmet mesleğinin rol ve sorumlulukları arasındadır.

Sosyal hizmet, risk altındaki ailelerle çalışan, bu ailelere yönelik koruyucu, önleyici ve rehabilite edici çalışmalar gerçekleştiren bir meslektir. Ailelerle sosyal hizmet müdahalesinin amaçları arasında aile üyelerinin fiziksel, sosyal, bilişsel, duyuşsal ve tinsel alanlarda yaşadığı sorunların belirlenmesi ve bu bağlamda gereksinimlerinin karşılanması, işlevselliğinin artırılması, güçlü yönlerinin desteklenmesi yer almaktadır. Bu doğrultuda ailelerle sosyal hizmet müdahalesinde planlı müdahale aşamasına göre ailenin bütüncül değerlendirilmesi yapılmakta ve aileye uygun bir müdahale planı belirlenmektedir. Yedi aşamadan oluşan planlı müdahale süreci şu başlıkları içermektedir: tanışma/bağlantı kurma; ön değerlendirme; planlama; uygulama; son değerlendirme; sonlandırma ve izleme.³⁸

Bireylerle çalışmaya göre aile çalışmaları daha karmaşık bir süreci içermektedir. Ailelerle sosyal hizmet çalışmalarında, tüm aile birlikte görülebilir veya aile üleriyle ayrı ayrı görüşmeler gerçekleştirilebilir. İlk aşamada ailenin bir arada görülmesi, aile içindeki etkileşim kalıplarının ve aile dinamiklerinin anlaşılmasını kolaylaştırabilir.³⁹

Ailelerle çalışma odağında sosyal hizmet uzmanlarının müdahale ve danışmanlık sürecinde tinselliği kullanması oldukça önemlidir. Daha önce de belirtildiği gibi tinsellik, içinde kültürü, değerleri, yaşam biçimini, inanç sistemlerini, bağlılığı, kutsaliyeti barındıran bir kavramdır. Hem müracaatçının hem de sosyal hizmet uzmanının tinseline yönelik farkındalığı müdahale sürecinde oldukça anlamlı ve değerlidir.¹³ Sosyal hizmet uzmanının müdahale sürecinde tinsel yöntemler kullanması, müracaatçının tinsel alanını keşfetmesine yardım etmesi oldukça önemlidir.

Aile Danışmanlığı ve Aile Hekimliği

Aile, toplumla etkileşim içerisinde olan bir yapıdır. Toplumun ve ailenin işlevselliği karşılıklı olarak birbirini etkilemektedir. Ailenin işlevselliğinde önemli rol oynayan meslek gruplarından biri de aile hekimliğidir. Aile danışmanlığı uygulamalarında yer alan aile hekimleri “kişiye yönelik koruyucu sağlık hizmetleri ile birinci basamak teşhis, tedavi ve rehabilite edici sağlık hizmetlerini yaş, cinsiyet ve hastalık ayrımı yapmaksızın, her kişiye kapsamlı ve devamlı olarak belirli bir mekânda vermekle yükümlüdür.”⁴⁰

Aile hekimleri ailelerin sağlık sorunlarına yönelik müdahaleler gerçekleştirirler. Aile hekimlerine başvuran hastaların çoğunluğu fiziksel, psikolojik, sosyal ve mental sorunlar yaşamaktadır.⁴¹ Bu bağlamda aile hekimleri hastaların biyo-psiko-sosyal değerlendirmesini de yapabilmektedirler.⁴² Bu değerlendirme aynı zamanda ailenin bütüncül değerlendirmesini de içermektedir. Yaman ve Akdeniz, sistemik aile hekimliği yaklaşımında sorunların bir bütün olarak değerlendirilmesine vurgu yapmış; sistemik aile hekimliğinde aile içindeki rollerin, kuralların, sınırların anlaşılmasının bireyi değerlendirmede hekime önemli veri sağladığını belirtmişlerdir. Birincil bakım hekimi bir aile terapisti olmamakla birlikte hasta ve ailesiyle bir güven ilişkisi oluşturur ve bu şekilde hem bireyi hem de ailesini daha iyi bir şekilde değerlendirme olanağına sahip olur.⁴² Aile hekimlerinin birçoğunun psikososyal birtakım konuların değerlendirilmesinde, yönetiminde ve desteklenmesinde yardıma ihtiyaç duyduğu bildirilmekte ve bu sorunların etkili bir şekilde çözümlenebilmesi için sosyal hizmet uzmanlarının birinci basamak ekibine dahil edilmesi gerekliliğinden bahsedilmektedir.⁴¹ Ayrıca psikosomatik hastalıklarda aile içi ilişkiler önemli bir rol oynamaktadır. Kimi zaman ailedeki bireyler rahatsızlık yaratan davranışın farkında olmayabilirler. Bu bağlamda aile hekimi aileye yönelik bütüncül bir yaklaşım ile ailedeki sorunların yönetiminde neler yapılabileceğini belirleyebilir.⁴² Aile danışmanlığında sosyal hizmet

uzmanları ve aile hekimleri işbirliği içerisinde çalışmalar yürütebilirler.⁴¹

Aile hekimleri, birey ve aile ile çalışmada tinsel tekniklerden faydalanabilirler. Gardner, Tan ve Rumbold hastanedeki hastaların ve ailelerin tinsel deneyimlerine odaklanan bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Araştırma sonucunda tinsel tekniklerinin kullanımının hastaların ve ailelerin iyileşmesine ve güçlenmesine olumlu katkıda bulunduğu görülmüştür.⁴³ Aileyle çalışan meslek gruplarının, ailenin değerlendirilmesi sürecinde ve aileye yönelik gerçekleştirilecek müdahalelerde tinselliği kullanmaları, tinsel tekniklerden yararlanmaları müdahalenin etkililiğini artırmaya yardımcı olan önemli bir unsur olarak düşünülebilir.

SONUÇ

Danışmanlık sürecinde tinselliğin kullanımı, danışanla etkili bir terapötik ilişkinin kurulmasını kolaylaştırmaktadır. Tinsellik, insan yaşamının önemli bir parçasıdır ve bireyin yaşamını büyük ölçüde etkileyebilmektedir. Aynı zamanda tinsellik, danışmanın ve danışanın içsel güç unsurlarını keşfetmesini ve kendi benliğini daha iyi bir şekilde tanımasını da sağlamaktadır. Bireyin değerleri, inançları, bakış açıları, kültürel geçmişi ve bilgi birikimi de tinsellik çerçevesinde keşfedilmesi gereken alanları oluşturmaktadır. Tüm bu unsurlar bireyin yaşamında, evlilik ilişkisinde, sorunlara bakış açısında bireyi ve bireyin çevresini etkileyebilmektedir. Bu anlamda danışmanlık sürecinde tinselliğin kullanılması, danışanın kendisini keşfetmesine, sorunlarına farklı pencerelerden bakabilmesine ve yaşamına ilişkin farkındalık kazanmasına olanak sağlamaktadır. Danışmanlık sürecinde oldukça önemli bir yere sahip olan tinsellik ilgili çalışmaların artırılması ve danışmanlık sürecinde danışmanların tinsel konulara yer vermesi öneriler arasında yer almaktadır. Ayrıca sosyal hizmet uzmanı ve aile hekimlerinin aileyle çalışmada tinsel uygulamalardan ve müdahalelerden yararlanması gerektiği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

1. Griffith BA, Rotter JC. Families and spirituality: Therapists as facilitators. *The Family Journal* 1999; 7(2): 161-164.
2. Hoogestraat T, Trammel J. Spiritual and religious discussions in family therapy: Activities to promote dialogue. *The American Journal of Family Therapy* 2003; 31(5): 413-426.
3. Grams WA, Carlson TS, McGeorge CR. Integrating spirituality into family therapy training: An exploration of faculty members'

beliefs. *Contemporary Family Therapy* 2007; 29(3): 147-161.

4. Carlson TS, McGeorge CR, Anderson A. The importance of spirituality in couple and family therapy: A comparative study of therapists' and educators' beliefs. *Contemporary Family Therapy* 2011; 33(1): 3-16.
5. Coyle SM. Integrating spirituality in marriage and family therapy training. *Australian and New Zealand Journal of Family Therapy* 2017; 38(1): 142-155.
6. Akgül Gök F, Duyan V. 'I wanted my child dead'—Physical, social, cognitive, emotional and spiritual life stories of Turkish parents who give care to their children with schizophrenia: A qualitative analysis based on empowerment approach. *Int J Soc Psychiatry* 2020; 66(3): 249-258.
7. Moules NJ. Postmodernism and the sacred: Reclaiming connection in our greater-than-human worlds. *J Marital Fam Ther* 2000; 26(2): 229-240.
8. Walsh F. Opening Family Therapy to Spirituality. In: F. Walsh (Ed.), *Spiritual Resources in Family Therapy*. New York: The Guilford Press; 1999, p.28-58.
9. Haug IE. Including a spiritual dimension in family therapy: Ethical considerations. *Contemporary Family Therapy* 1998; 20(2): 181-194.
10. Derezotes DS. *Advanced Generalist Social Work Practice*. Sage Publications; 2000, p.215-216.
11. Piles CL. Providing spiritual care. *Nurse Educator* 1990; 15: 36-41.
12. Stuart EM, Deckreo JP, Mandle CL. Spirituality in health and healing: a clinical program. *Holistic Nursing Practice* 1989; 3: 35-46.
13. Akgül Gök FA, Arslan Özdemir EA. Sosyal hizmet uygulamalarında beden-zihin-ruh (tin) müdahaleleri. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 2020; 9(1), 398-416.
14. Gockel A. Client perspectives on spirituality in the therapeutic relationship. *The Humanistic Psychologist* 2011; 39: 154-168.
15. Plante TG, Sherman AC. Research on faith and health: New approaches to old questions. In T. G. Plante, & A. C. Sherman (Eds.), *Faith and health: Psychological perspectives* (p. 1-12). New York; 2001.
16. Wolf CT, Stevens P. Integrating religion and spirituality in marriage and family therapy. *Counseling and Values* 2001; 46: 66-75.
17. Anderson DA, Worthen D. Exploring a fourth dimension: Spirituality as a resource for the couple therapist. *J Marital Fam Ther* 1997; 23(1): 3-12.
18. Martens WHJ. Spiritual psychotherapy for antisocial and psychopathic personalities: some theoretical building blocks. *Journal of Contemporary Psychotherapy* 2003; 33(3): 205-218.

19. Sue DW, Sue D. *Counseling the Culturally Diverse: Theory and Practice*. John Wiley & Sons; 2008, p.21-27.
20. Golsworthy R, Coyle A. Practitioners' accounts of religious and spiritual dimensions in bereavement therapy. *Counseling Psychology Quarterly* 2001; 14(3): 183-202.
21. Larsen KM. How spiritual are social workers? an exploration of social work practitioners' personal spiritual beliefs, attitudes, and practices. *Journal of Religion & Spirituality in Social Work: Social Thought* 2011; 30(1): 17-33.
22. Mclellan TM. *Spirituality in Counseling: What Helps and Hinders Therapists in Integrating Spirituality into Their Counseling Practice?*, Doctoral Dissertation, Adler School of Professional Psychology; 2016, p.12-20.
23. Wampold BE. *The great psychotherapy debate: Models, methods, and findings*. Mahwah, NJ: Erlbaum; 2001, p. 222-229.
24. Young JS, Wiggins-Frame M, Caswell CS. Spirituality and counselor competence: A national survey of American Counseling Association members. *Journal of Counseling & Development* 2007; 85(1): 47-52.
25. Geller SM, Greenberg LS. *Therapeutic Presence: A Mindful Approach to Effective Therapy*. American Psychological Association; 2012, p.51-70.
26. Pargament KI. *Spiritually Integrated Psychotherapy*. New York, NY: The Guildford Press; 2007, p.3-29.
27. Bloch DP. Spirituality, complexity and career counseling. *Professional School Counseling* 2004; 7: 343-350.
28. Myers JE, Williard K. Integrating spirituality into counsellor preparation: A developmental wellness approach. *Counseling & Values* 2003; 47: 142-155.
29. Frame MW. A social constructionist approach to counseling religious couples. *The Family Journal: Counseling and Therapy for Couples and Families* 1996; 4(4): 299-307.
30. Wilber K. *Integral Psychology: Consciousness, Spirit, Psychology, Therapy*. Shambhala Publications; 2000, p.143-174.
31. Griffith JL, Griffith ME. *Encountering the Sacred in Psychotherapy: How to Talk with People about Their Spiritual Lives*. New York: Guilford Press; 2002, p.56-60.
32. Giovannelli LM. *The Usefulness of Spirituality Concepts as Perceived by Marriage and Family Therapist and Couples*, Doctoral Dissertation, University of Akron; 2011, p.19-36.
33. Berenson D. A systemic view of spirituality: God and twelve step programs as resources in family therapy. *Journal of Strategic and Systemic Therapies* 1990; 9(1): 59-70.
34. Morrison JQ, Clutter SM, Pritchett EM, Demmitt A. Perceptions of clients and counseling professionals regarding spirituality in counseling. *Counseling and Values* 2009; 53(3): 183-194.
35. Haug IE. Spirituality as a dimension of family therapists' clinical training. *Contemporary Family Therapy* 1998; 20: 471-483.
36. Coffey AD. Spirituality: Lives and relationships in family-therapy concepts and practices. *Journal of Family Psychotherapy* 2002; 13(1-2): 29-52.
37. George IN, Ukpong DE. Combating the 21st century family challenges in Nigeria for social stability through family counselling services. *Developing Country Studies* 2013; 3(4), 52-58.
38. Duyan V. *Sosyal hizmet: temelleri, yaklaşımları, müdahale yöntemleri*. Ankara: Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği Yayın No: 20; 2012, p.263-290.
39. Mavili Aktaş A, Ben ve ailem. 1. baskı. Konya: Atlas Akademi; 2013, p. 115-117.
40. Aile hekimliği uygulama yönetmeliği (Madde 3/1-a). 25.01.2013 tarih ve 28539 sayılı Resmî Gazete.
41. Özcan S. Aile hekimliği uygulamalarında sosyal hizmetlerin önemi. *Turkish Journal of Medicine and Primary Care* 2013;7(4):65-68.
42. Yaman H, Akdeniz M. Sistemik aile hekimliği. *Türk Aile Hekimliği Dergisi* 2011; 15(2):77-80.
43. Gardner F, Tan H, Rumbold B. What spirituality means for patients and families in health care. *Journal of Religion and Health* 2020; 59(1), 195-203.